

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ

Η παρουσίαση σε μετάφραση των τριών μελετών για τον Hegel, που έγραψε ο Th. Adorno, έχει σκοπό να συμβάλει στην καλύτερη πρόσληψη του εννοιολογικού οικοδομήματος του μεγάλου γερμανού φιλοσόφου στη χώρα μας. Αν και το ενδιαφέρον για τον Hegel δεν έπαψε ποτέ να υφίσταται, θα έλεγε εντούτοις κανείς ότι τον τελευταίο καιρό η μελέτη τού έργου του, απαλλαγμένη από τις πρόσκαιρες πολιτικοϊδεολογικές της εκτροπές, βρίσκεται ξανά στο επίκεντρο της φιλοσοφικής έρευνας διεθνώς.

Στις δημοσιευόμενες μελέτες του, ο Th. Adorno αναπτύσσει με διεισδυτικό τρόπο το σύνολο σχεδόν των εννοιών που παίζουν κεντρικό ρόλο στο έργο του Hegel. Κατά την άποψή του «ολόκληρη η εγελιανή φιλοσοφία αποτελεί μια μοναδική προσπάθεια, να μεταφρασθεί η πνευματική εμπειρία σε έννοιες». Ο Adorno καταφέρνει στις σημαντικές αυτές μελέτες του να δώσει ακριβώς μια ιδέα τούτης της προσπάθειας.

Το παρουσιαζόμενο εδώ “collegium” των μελετών του, όπως ο ίδιος ο Adorno τις χαρακτηρίζει, απέκλειε ως εκ της φύσεώς του την υποδιάρεση σε κεφάλαια και θεματικές ενότητες. Για να μην χάσει λοιπόν ο αναγνώστης, μέσα στο δύσβατο επιχειρηματολογικό ύφος του Adorno, τον καθοδηγητικό μίτο των αναπτύξεών του, καλείται να ανακαλύψει ο ίδιος τις εύκολα εντοπίσιμες θεματικές ενότητες του κειμένου.

Η μετάφραση είχε να ξεπεράσει τις γνωστές δυσκολίες των αντίστοιχων προς το παρόν εγχειρημάτων. Έ-

γινε παρ' όλα αυτά προσπάθεια να περιορισθούν στο ελάχιστο οι επεξηγηματικές επεμβάσεις στο κείμενο, προκειμένου να δοθεί κατά το δυνατόν ατόφια στον αναγνώστη μια ιδέα του πυκνού ύφους του Adorno, με το οποίο ο ίδιος αποπειράται να φωτίσει τους ακόμα πυκνότερους στοχασμούς του Hegel.

Αθήνα, καλοκαίρι 1992
Νικόλαος Λίβος

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν αποφασίστηκε να γίνει μια νέα έκδοση του βιβλίου: «Επόψεις της φιλοσοφίας του Hegel», ο συγγραφέας θέλησε να συμπληρώσει το κείμενο με μια μελέτη για το περιεχόμενο της εμπειρίας κατά τον Hegel, την οποία είχε στο μεταξύ δημοσιεύσει. Στο να επεκταθεί περισσότερο, παρακινήθηκε από μια σκέψη κατ' αναλογίαν προς το απόφθεγμα *tres homines faciunt collegium*: Τρεις μελέτες κάνουν ένα, έστω και μικρό, βιβλίο. Το έργο λοιπόν καταγράφει σκέψεις για μερικά προβλήματα κατανόησης του Hegel, σύμφωνα μ' ένα σχέδιο που υπήρχε από καιρό. Οι σκέψεις αυτές ανατρέχουν στην εργασία που είχε γίνει στο φιλοσοφικό σεμινάριο του πανεπιστημίου της Φραγκφούρτης. Για πολλά χρόνια ασχολήθηκαν εκεί ο Max Horkheimer κι ο συγγραφέας επανειλημμένα με τον Hegel. Έπρεπε συνεπώς εδώ να γίνει σύνδεση μ' αυτό που είχε προκύψει από τις παραδόσεις. Δεδομένης της ενότητας της φιλοσοφικής σκέψης των δύο υπεύθυνων για τις σχετικές ερμηνείες, μπόρεσαν να αποφευχθούν οι ειδικότερες αναφορές.

Για να προλάβουμε απογοητεύσεις, θα πρέπει να τονίσουμε ότι π.χ. το κείμενο με τον τίτλο: «Σκοτεινός», δεν φιλοδοξεί να πετύχει την απραγματοποίητη διαύγαση των ίδιων των βασικών κειμένων του Hegel. Απλώς διατυπώνονται βασικές σκέψεις προς αυτή την κατεύθυνση: τουλάχιστον δίνονται συμβουλές, για το πώς θα μπορούσε κανείς να φθάσει στην κατανόησή τους, χωρίς να απαλλάσσεται από το μόχθο να συγκεκριμενοποιήσει τούτες τις σκέψεις στα ίδια τα κείμενα του Hegel.

Δεν πρόκειται δηλαδή για διευκόλυνση στην ανάγνωση, αλλά για την προσπάθεια να προβληθούν εμπόδια στο να πάει χαμένος ο υπερβολικός κόπος που ανέκαθεν συνδέεται με τον Hegel.

Ως προς τις οδηγίες για το πώς πρέπει να διαβάζεται θα μπορούσε κανείς να παραπέμψει σ' αυτό που θυμίζει ο ίδιος στη γνωσιοθεωρία: όταν ήταν δυνατόν να πετύχουν το στόχο τους μόνο με την πραγματοποίηση της διενεργηθείσας επιμέρους ερμηνείας. Τα όρια μιας «Προπαιδείας» που έθεσε για τον εαυτό του ο συγγραφέας, θα είχαν ξεπεραστεί μ' αυτό τον τρόπο. Το γεγονός ότι χρειάστηκε να σταματήσει εκεί που θα 'πρεπε ακριβώς να αρχίσει, ίσως δικαιολογήσει μερικές από τις προφανείς ανεπάρκειες, που τον έκαναν να δυσανασχέτει.

Η όλη προσπάθεια στοχεύει στην προκατάρτιση μιας διαφορετικής έννοιας της διαλεκτικής.

Φραγκφούρτη, καλοκαίρι του 1963

1. ΕΠΟΦΕΙΣ

Η χρονολογική αφορμή της συμπλήρωσης 125 χρόνων από τη μέρα του θανάτου του Hegel, θα μπορούσε να παρασύρει, σ' αυτό που συνήθως ονομάζεται αποτίμηση του έργου του. 'Ομως αυτή η έννοια, ακόμα κι αν κάποτε άξιζε κάτι, έχει καταστεί πια ανυπόφορη. Προβάλλει την υπερφίαλη αξίωση, εκείνος που έχει την αμφισβητήσιμη τύχη να ζει αργότερα, κι εκείνος που λόγω επαγγέλματος ασχολείται μ' αυτόν για τον οποίο αναλαμβάνει να μιλήσει, να καθορίζει μόνον εξ αυτού του λόγου και κυριαρχικώ δικαιώματι στον νεκρό τη θέση του κι έτσι να τοποθετεί κατά κάποιον τρόπο εαυτόν υπεράνω εκείνου.

Μέσα σ' αυτό το τόλμημα υπολανθάνει και το αποκρυπτικό ερώτημα για το ποια είναι η σημασία του Kant και τώρα πια και του Hegel για το παρόν —άλλωστε η λεγόμενη αναγέννηση του Hegel άρχισε πριν από μισό αιώνα μ' ένα βιβλίο του Benedetto Croce, που βάλθηκε για ξεχωρίσει τι παραμένει ζωντανό και τι έχει πεθάνει από τη σκέψη του Hegel. Και δεν τίθεται καν το αντίθετο ερώτημα, για το τι σημαίνει το παρόν πριν από τον Hegel: μήπως δηλαδή η Λογική, την οποία αρέσκεται να πιστεύει κανείς πως, από την εποχή της απόλυτης δικής του, έχει τώρα κατακτήσει, βρίσκεται στην πραγματικότητα πολύ πιο πίσω από εκείνην κι έχει συμβιβαστεί με το απλώς Υπάρχον, το άχθος του οποίου η Λογική του Hegel θέλησε να θέσει σε κίνηση με τη βοήθεια αυτού που ενυπάρχει στο Είναι το ίδιο. Κάθε αποτίμηση έργου υπόκειται στην κριτική από τον πρόλογο της Φαινομενολογίας του Πνεύματος, που καυτηριάζει εκείνους οι

οποίοι είναι πάνω από τα πράγματα, μόνο και μόνο επειδή δεν είναι μέσα στα πράγματα. Αστοχούν εκ προοιμίου να πετύχουν τη σοβαρότητα και το δεσμευτικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας του Hegel, με το να διαπράττουν εις βάρος του, αυτό που δικαιολογημένα εκείνος ονόμαζε υποτιμητικά φιλοσοφία της οπτικής γωνίας. 'Οποιος δεν θέλει με την πρώτη λέξη να έρθει σε σύγκρουση μαζί του ότι πρέπει, όσο δύσκολο και να 'ναι αυτό, να αντιμετωπίσει την αλήθεια που αξιώνει για τον εαυτό της η φιλοσοφία του, αντί να μιλάει απλώς αφ' υψηλού, και κατά συνέπεια ἀστοχα, γι' αυτήν.

'Ομοια μ' άλλα κλειστά συστήματα σκέψεως αυτή έχει το αμφίβολο προνόμιο να μην επιδέχεται κανενός είδους κριτική κάθε κριτική στις λεπτομέρειες παραμένει μερική και αστοχεί το όλο, που ότι μπορούσε να ανταποκριθεί σε μια τέτοια κριτική. Αντίστροφα το να ασκήσει κριτική κανείς στο όλο ως σύνολο, αφηρημένα και «αδιαμεσολάβητα», σημαίνει ότι παραγνωρίζει το βασικό μοτίβο της Φιλοσοφίας του Hegel: ότι δηλαδή αυτή δεν στέργει ν' αποσταχθεί σ' έναν αφορισμό ή σε μια γενική Αρχή και ότι αποκαλύπτεται μόνον ως ολόττητα στη συγκεκριμένη συνάφεια όλων των στιγμών της. Κατά συνέπεια μόνον εκείνος περιποιεί τιμήν στον Hegel, που δεν δειλιάζει μπροστά στην αγωνία αυτής της σχεδόν μυθολογικής εμπλοκής σε μια κριτική διαδικασία που φαίνεται να αστοχεί σε κάθε περίπτωση, και ακολουθεί το όλον, όπως έκανε κι ο ίδιος ο Hegel, και δεν επιχειρεί να του αναγνωρίζει μεγαλόθυμα ή να του αρνείται στενόκαρδα κάποια προσφορά.

Καμιά θεωρητική σκέψη με κάποια εμβέλεια δεν θα μπορούσε σήμερα να αποδώσει σωστά την εμπειρία της συνείδησης κι όχι μόνον αυτής αλλά και της σωματικότητας των ανθρώπων, αν δεν έχει εσωτερικεύσει την εγελιανή φιλοσοφία. Αυτό όμως δεν θα μπορούσε να εξηγηθεί με τον εύκολο αφορισμό ότι ο απόλυτος ιδεαλιστής ήταν επίσης κι ένας μεγάλος φεαλιστής και μάλιστα ένας άν-

θρωπος με οξυδερκή ιστορική ματιά. Οι ουσιαστικές απόψεις του Hegel, που τόλμησαν να φτάσουν μέχρι τον ασυμφιλίωτο χαρακτήρα των αντιφάσεων στην αστική κοινωνία, δεν μπορούν να χωριστούν από τη θεωρησιακή σκέψη, η τρέχουσα έννοια της οποίας δεν έχει τίποτα το κοινό με την εγελιανή, [τουλάχιστον δεν μπορούν να χωριστούν έτσι] όπως απορρίπτει κανείς μιαν ενοχλητική προσθήκη. Αντίθετα ωριμάζουν με τη θεωρησιακή σκέψη και χάνουν την ουσία τους όταν τις αντιμετωπίσει κανείς ως απλά εμπειρικές. Η για μεν τον Fichte προγραμματική, αλλά μόνον από τον Hegel επεξεργασμένη θεωρητική άποψη, πως το a priori είναι επίσης και a posteriori, δεν αποτελεί κάποιο τολμηρό σχήμα λόγου, αλλά το ίδιο το νεύρο ζωής του Hegel: εμφυσά την κριτική στη μονόπλευρη εμπειρία, όπως και στον στατικό απριορισμό. Όπου ο Hegel κάνει την 'Υλη να μιλήσει, εκεί βρίσκεται επί το έργον η σκέψη της πρωταρχικής, διχασμένης και ξαναενωμένης στο «Πνεύμα» ταυτότητας του υποκειμένου και του αντικειμένου. Διαφορετικά το ανεξάντλητα πλούσιο περιεχόμενο του συστήματος θα παρέμενε είτε μια απλή προφίλοσοφική συσσώρευση γεγονότων, είτε μόνο μια δογματική και χωρίς αυστηρότητα σύνθεση.

Δίκαια στραφήκε ο Richard Krone γεναντίον μιας περιγραφής της ιστορίας του γερμανικού Ιδεαλισμού ως μιας ευθύγραμμης προόδου από τον Schelling στον Hegel. Πιο πολύ αληθεύει το ότι ο Hegel αντιστάθηκε κατά του δογματικού στοιχείου της Φυσικής φιλοσοφίας του Schelling ανατρέχοντας στο γνωσιοθεωρητικό ερέθισμα του Fichte και του ίδιου του Kant. Η δυναμική της Φαινομενολογίας του Πνεύματος έχει μια γνωσιοθεωρητική αφετηρία για να προχωρήσει στη συνέχεια, όπως αναφέρει σχετικά η εισαγωγή του έργου, στην ανασκευή της θέσης μιας μεμονωμένης, ή κατά τη γλώσσα του Hegel, αφηρημένης γνωσιοθεωρίας. Ο πλούτος του πραγματικού, που κατά τον Hegel ερμηνεύεται από τη σκέψη και με τη σειρά του

την πλουτίζει, εμπίπτει όχι τόσο στη φρεατική αντίληψή του για τις αισθήσεις, όσο στον τρόπο της «ανάμνησης», της καθόδου του πνεύματος στον εαυτό του, ή με τα λόγια του Hegel, στη «διείσδυση», στη «συρρίκνωση» του Είναι στον εαυτό του.

Αν θα θελε κανείς, για να περισώσει το υλικό περιεχόμενο της φιλοσοφίας του Hegel από τη δήθεν πεπαλαιωμένη και αυθαίρετη θεωρητικολογία, να της απαλείψει τον ιδεαλισμό της, τότε αυτό που θα απέμενε δεν θα ήταν παρά θετικισμός από τη μια μεριά και έωλη ιστορία του πνεύματος από την άλλη. Ότι σκεφτόταν (ο Hegel) ήταν τελείως διαφορετικού επιπέδου απ' εκείνο της απλής ένταξης σε συνάφειες, μπροστά στις οποίες οι επιμέρους επιστήμες έκλειναν τα μάτια. Το σύστημά του αποτελεί τόσο λίγο την κορυφή στην οργανωτική πυραμίδα των επιστημών, όσο κι ένα συνονθύλευμα μεγαλοφυνών παρατηρήσεων. Κατά τη μελέτη τού έργου του κάποτε αισθάνεται κανείς, ότι η πρόοδος, την οποία το πνεύμα υποτίθεται πως έχει κάνει από το θάνατο του Hegel κι ενάντια σ' αυτόν, με τη βοήθεια μιας καθαρής μεθοδολογίας και μιας χειροπιαστής εμπειρίας, δεν αποτελεί παρά μιαν ατέλειωτη αναγωγή σ' αυτόν, ενώ οι φιλόσοφοι που πιστεύουν ότι διατηρούν κάτι από την κληρονομιά του, συχνά χάνουν εκείνο ακριβώς το συγκεκριμένο περιεχόμενο πάνω στο οποίο δοκιμάζεται η σκέψη του Hegel.

Αρκεί να θυμηθούμε τη μορφολογική θεωρία (Gestaltheorie) που διερύνθηκε σ' ένα είδος φιλοσοφίας κυρίως από τον Köhler. Ο Hegel διέβλεψε την υπεροχή της ολότητας έναντι των πεπερασμένων, ατελών και, στην αντιπαράθεσή τους με το όλον, αντιφατικών της μερών. Όμως ο ίδιος δεν συνήγαγε από την αφηρημένη αρχή της ολότητας κάποια Μεταφυσική, ούτε θεοποίησε την ολότητα αυτήν καθαυτήν στο όνομα της «καλής μορφής». Όσο λίγο αυτονομούνται από τον ίδιον τα μέρη από την ολότητα, της οποίας αποτελούν μέρος, τόσο πιο

πολύ γνωρίζει ο κριτικός του ρομαντισμού ότι η ολότητα γίνεται πραγματικότητα μόνο μέσα από τα μέρη, μόνο μέσα από τη ρωγμή, την αλλοτρίωση, τον αναστοχασμό, με μια λέξη μ' όλα όσα αποτελούν «ανάθεμα» για τη μορφολογική θεωρία. Η ολότητα στον Hegel υφίσταται μόνο ως πεμπτουσία των επιμέρους στοιχείων, που τείνουν πέρα από τον εαυτό τους και δημιουργούνται μέσα από τον ίδιο τον εαυτό τους: δεν υφίσταται πέρα απ' αυτά. Σ' αυτό στοχεύει η εννοιακή κατηγορία του της ολότητας. Είναι ασυμβίβαστη με κάθε εναρμονιστική τάση, όσο κι αν ο ύστερος Hegel υποκειμενικά ασπαζόταν τέτοιες τάσεις. Τόσο η διαπίστωση του ασύνδετου όσο και η αρχή της συνέχειας υφίστανται και οι δυο στον ίδιο βαθμό την κριτική του σκέψη. Η συνοχή δεν έγκειται στη συνεχή μεταβολή, αλλά στην αιφνίδια μετατροπή, η διαδικασία δεν προχωρεί με την προσέγγιση των στιγμών της αλλά με τη ρήξη.

Η σύγχρονη μορφολογική θεωρία στην ερμηνευτική της εκδοχή από τον Max Scheler εξανίσταται κατά του παραδοσιακού γνωσιοθεωρητικού υποκειμενισμού· ερμηνεύει το χαοτικό υλικό των αισθήσεων, που παραμένει αποδιοπιμέπει έκπτωτο σ' ολόκληρη την καντιανή παράδοση, την προφάνεια του φαινομένου, ως κάτι το ήδη ορισμένο και δομημένο. Όμως ο Hegel τόνισε ότι κάθε έμφαση ακριβώς αυτόν το συγκεκριμένο χαρακτήρα του αιτικειμένου, χωρίς εν τούτοις και να καθαγιάζει την αισθητηριακή βεβαιότητα, με την κριτική της οποίας αρχίζει η Φαινομενολογία του Πνεύματος ούτε πολύ περισσότερο να θεοποιεί μια νοητική θέαση (των πραγμάτων). Και ακριβώς με τον απόλυτο Ιδεαλισμό ο οποίος δεν αφήνει τίποτε πια έξω από το υποκείμενο που διευρύνεται στο άπειρο, αλλά τα συμπαρασύρει όλα στο στρόβιλο της εμμένειας, αίρεται η αντίθεση ανάμεσα στη συνείδηση που μορφοποιεί και νοηματοδοτεί, και στην απλή ύλη.

Όλη η κριτική, που ασκήθηκε αργότερα στο λεγόμενο

φορμαλισμό της Γνωσιοθεωρίας καθώς και της Ηθικής, απαντάται ρητά στον Hegel, όπου όμως η μετάβαση στο δήθεν συγκεκριμένο δεν λαμβάνει χώραν μ' ένα απλό άλμα προς το συγκεκριμένο, όπως γινόταν πριν απ' αυτόν στον Schelling και σήμερα στην υπαρξιακή Οντολογία. Η απεριόριστη επέκταση του υποκειμένου στο απόλυτο Πνεύμα σ' αυτόν (ενν. στον Hegel) έχει ως συνέπεια το ότι εμφανίζονται όχι μόνο το υποκειμένο αλλά και το αντικείμενο, ως στοιχεία που προσιδιάζουν σ' αυτό το πνεύμα ουσιαστικά και με όλη την αξίωση της ίδιας τους της ύπαρξης. Έτσι η για πολλούς αξιοθαύμαστη υλική πληρότητα στον Hegel αποτελεί η ίδια μια λειτουργία της θεωρησιακής σκέψης. Αυτή τον βοήθησε να μη μιλάει πια μόνο για τα εργαλεία της γνώσης αλλά και να κάνει ουσιαστικό λόγο τα ουσιώδη αντικείμενά της, χωρίς παράλληλα να αναστέλλει τον κριτικό περί αυτής αναστοχασμό της συνείδησης. Στο βαθμό που μπορεί κανείς να μιλάει στον Hegel για κάποιο ρεαλισμό, αυτός έγκειται στα γνωρισματα του ιδεαλισμού του και δεν είναι ετερογενής ως προς αυτόν. Ο ιδεαλισμός στον Hegel έχει την τάση να υπερβεί τον εαυτό του.

Και ακριβώς αυτή η ακραία ιδεαλιστική αιχμή της σκέψης του, η κατασκευή του Υποκειμένου-Αντικειμένου, δεν πρέπει επ' ουδενί να απορρίπτεται ως έπαρση της ασύδοτης έννοιας. Ήδη στον Kant η κρυφή πηγή δύναμης δίνει μορφή στην ιδέα, ότι ο διχασμένος σε υποκειμένο και αντικείμενο κόσμος, στον οποίο ως αιχμάλωτοι της ίδιας μας της ιδιοσυστασίας έχουμε να κάνουμε μόνο με φαινόμενα, δεν αποτελεί την τελευταία λέξη. Σ' αυτό προσθέτει ο Hegel κάτι μη-καντιανό: το ότι δηλαδή εμείς, με το να συλλαμβάνουμε εννοιολογικά το σύνολο, το όριο που τίθεται στην υποκειμενικότητα, με το να τη διαγιγνώσκουμε ως «απλή» υποκειμενικότητα, έχουμε ήδη υπερβεί το όριο. Ο Hegel, που από πολλές απόψεις είναι ένας Kant που συνειδητοποίησε τον εαυτό του, ωθείται από τη σκέψη ότι η γνώση, εάν υφίσταται κάτι τέτοιο,

τότε είναι κατά την ίδια της την ιδέα το όλον δηλαδή ότι κάθε μονόπλευρη κρίση με την απλή της μορφή εννοεί το απόλυτο και δεν ησυχάζει μέχρι να σβήσει μέσα στο απόλυτο.

Ο θεωρησιακός ιδεαλισμός δεν υποτιμά παράτολμα τα όρια της δυνατότητας της γνώσης, αλλά αναζητά λέξεις για να διατυπώσει την άποψη ότι στην πραγματικότητα σε κάθε γνώση, που υφίσταται ως τέτοια, ενυπάρχει η επιταγή για ολοσχερή αλήθεια: ότι η γνώση για να 'ναι τέτοια κι όχι απλώς ένας διπλασιασμός του υποκειμένου πρέπει να 'ναι κάτι το επιπλέον από απλώς υποκειμενική, μια αντικειμενικότητα όμοια με την αντικειμενική νόηση του Πλάτωνος, της οποίας η κληρονομιά μαζί με την υποκειμενική υπερβατική φιλοσοφία διαπερνούν μ' ένα χημικό τρόπο τη φιλοσοφία του Hegel. Μιλώντας την εγελιανή διάλεκτο —και ταυτόχρονα με μιαν ερμηνεία που τον στοχάζεται για άλλη μια φορά, αλλοιώνοντάς τον στο κέντρο του— ακριβώς η κατασκευή του απόλυτου υποκειμένου σ' αυτόν ανταποκρίνεται σε μιαν αξεδιάλυτη, μέσα στην υποκειμενικότητα, αντικειμενικότητα. Μόνον ο απόλυτος ιδεαλισμός, όσο παράδοξο και να φαίνεται τούτο, αποδεσμεύει ιστορικά τη μέθοδο που χαρακτηρίζεται στην Εισαγωγή της Φαινομενολογίας του Πνεύματος ως «απλή παρατήρηση».

Μόνο γι' αυτό τον λόγο είναι σε θέση ο Hegel να σκεφτεί με αφετηρία το πρόγμα και να αφεθεί ο ίδιος στο περιεχόμενό του σχεδόν παθητικά, επειδή δυνάμει του συστήματος σχετίζεται τούτο με την ταυτότητά του προς το απόλυτο υποκείμενο. Τα πράγματα μιλάνε μόνα τους σε μια φιλοσοφία που προσπαθεί να αποδείξει, ότι είναι και η ίδια ένα με τα πράγματα. 'Οσο και να τονίζει ο Hegel, υπό την επιφύλαξη του Fichte, την ιδέα της «θέσης», της δημιουργίας δια του πνεύματος, όσο και να έχει συλληφθεί απολύτως ενεργητικά και πρακτικά η δική του έννοια της εξελίξεως, άλλο τόσο παθητική είναι ωστόσο (ενν. η έννοια αυτή) ταυτόχρονα στο δέος μπροστά στο

συγκεκριμένο, η κατανόηση του οποίου δεν σημαίνει τίποτα άλλο από το να υποταχθεί στην έννοιά του.

Η διδασκαλία για την αυθόρυμη δεκτικότητα έπαιξε το ρόλο της στη Φαινομενολογία του Husserl. Είναι και αυτή εγελιανή πέρα για πέρα, μόνο που εδώ δεν περιορίζεται σε έναν ορισμένο τύπο ενεργημάτων της συνείδησης, αλλά απλώνεται σ' όλες τις βαθμίδες της υποκειμενικότητας όπως και της αντικειμενικότητας. Παντού ενδίδει ο Hegel στην ιδιαίτερη φύση τού αντικειμένου, παντού αποκτά τούτο γι' αυτόν εκ νέου αμεσότητα, όμως αυτή η υποταγή στη μάθηση του πράγματος απαιτεί την ύψιστη διάταση της έννοιας. Θριαμβεύει δε τη στιγμή που οι προδέσεις του υποκειμένου αποσβέννυνται μέσα στο αντικείμενο. Η στατική διάσπαση της γνώσης σε Υποκειμένο και Αντικείμενο, που φαίνεται αυτονόητη στη σήμερα παραδεκτή λογική· αυτή η θεωρία-κατάλοιπο της αλήθειας, κατά την οποία αντικειμενικό είναι ό,τι απομένει μετά την εξουδετέρωση των λεγόμενων υποκειμενικών παραγόντων, πλήττεται από την κριτική του Hegel στο κενό της κέντρο· και (πλήττεται) τόσο θανάσιμα γιατί δεν της αντιπαραθέτει καμιά εξωλογική ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου, αλλά διατηρεί μεν τις διαφορετικές μεταξύ τους στιγμές του υποκειμενικού και του αντικειμενικού, πλην όμως τις αντιλαμβάνεται ως αμοιβαία διαμεσολαβημένες.

Το γεγονός ότι στο πεδίο των λεγόμενων κοινωνικών επιστημών, παντού δηλαδή εκεί όπου, το αντικείμενο το ίδιο διαμεσολαβείται από το «πνεύμα», η γονιμότητα της γνώσης δημιουργείται όχι από την κατάργηση του υποκειμένου, αλλά πολύ περισσότερο δυνάμει της ύψιστης διάτασής του, και μέσα απ' όλες τις νευρικές ίνες και τις εμπειρίες του, κατασταλάζει σε επίγνωση που μόλις σήμερα αποσπάται από τις ανθιστάμενες ακόμα κοινωνικές επιστήμες με την προϊούσα αυτογνωσία τους, πράγμα που συνάπτεται προς το εννοιολογικό σύστημα του Hegel. Αυτή του προσδίδει επιστημονική υπεροχή έναντι

της λοιπής επιστημονικής δραστηριότητας, η οποία, ενώ καταφέρεται κατά του υποκειμένου, ξεπέφτει σε μιαν προεπιστημονική καταγραφή απλών ασύνδετων στοιχείων, δεδομένων και απόψεων της πιο πρόσκαιρης και τυχαίας υποκειμενικότητας.

Όσο πιο απόλυτα επαφίεται ο Hegel στην ακρίβεια του αντικειμένου του, και δη στην αντικειμενική δυναμική της κοινωνίας, τόσο πιο σχολαστικός παραμένει σε μιαν, όλα τα ουσιαστικά κριτήρια της γνώσης πληρούσα, σύλληψη της σχέσεως υποκειμένου και αντικειμένου, χωρίς να ενδίδει στον πειρασμό της άκριτης αποδοχής του επιφανειακού: δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η διαλεκτική ουσίας και φαινομένου βρέθηκε στο επίκεντρο τής Λογικής του. Τούτο δεν πρέπει να λησμονείται υπό συνθήκες κατά τις οποίες, οι διαχειριστές της διαλεκτικής στην υλιστική της εκδοχή, δηλαδή η επίσημη «σκέψη» του ανατολικού μπλοκ, έχουν υποβιβάσει τη διαλεκτική σε μιαν αντιπνευματική απεικονιστική [ενν. της αλήθειας] θεωρία. Απογυμνωμένη από το κριτικό της υπόβαθρο είναι τόσο κατάλληλη για το δογματισμό, όσο κάποτε η αμεσότητα της διανοητικής θέασης του Schelling, εναντίον της οποίας στράφηκε η αιχμή της πολεμικής του Hegel.

Ο Hegel αποκατέστησε τις Κριτικές του Kant, με το να καταχρίνει ο ίδιος το δυϊσμό μορφής και περιεχομένου στον Kant, και με το να συμπεριλάβει στη δυναμική του, τους άκαμπτους προσδιορισμούς της ετερότητας του Kant καθώς και, σύμφωνα με την ερμηνεία του Hegel, εκείνους του Fichte, χωρίς όμως να θυσιάσει το αδιάσπαστο των στιγμών σε μιαν άμεση και επίπεδη ταυτότητα. Στον ιδεαλισμό του η λογική γίνεται κριτική με μιαν έννοια και πάλιν επικριτική έναντι του Kant, ως αρνητική, που θέτει σε κίνηση τη στατικότητα των παρ' όλα αυτά νοηθεισών στιγμών. Οι πόλοι, που ο Kant αντιπαράθεσε: μιορφή και περιεχόμενο, φύση και πνεύμα, θεωρία και πράξη, ελευθερία και αναγκαιότητα, πράγμα καθ' εαυτό

και φαινόμενο, όλοι αυτοί διαπερνούνται από τον στοχασμό με τέτοιον τρόπο, ώστε κανένας απ' αυτούς τους προσδιορισμούς να μη μένει ακίνητος ως κάτι το έσχατο. Καθένας χρειάζεται, για να μπορεί να γίνει σκέψη και να υπάρχει από την ίδια του τη φύση, ακριβώς εκείνη την άλλη στιγμή που ο Kant του αντιπαραθέτει. Διαμεσολάβηση στον Hegel δεν σημαίνει επομένως ποτέ, όπως το θέλησε η καταστροφική παρεξήγησή της από τον Kierkegaard και δώθε, κάτι το ενδιάμεσο μεταξύ δύο ακροτήτων, αλλά η διαμεσολάβηση συμβαίνει μέσω των δύο άκρων μέσα στα ίδια: αυτή είναι η οιζοσπαστική έποψη του Hegel, ασυμβίβαστη προς κάθε μετριοπάθεια.

Αυτά που η παραδοσιακή φιλοσοφία ελπίζει να αποκρυσταλλώσει ως οντολογικά θεμέλια, είναι, όπως αποδεικνύει ο Hegel, όχι μεμονωμένες ιδέες που αντιπαραθένται οι μεν στις δε, αλλά (ιδέες που) καθεμιά αξιώνει την αντίθετή της και η σχέση όλων μεταξύ τους αποτελεί τη διαδικασία. Μ' αυτό τον τρόπο όμως αλλοιώνεται τόσο πολύ το νόημα της οντολογίας, ώστε να φαίνεται περιττό, όπως παρ' όλα αυτά θα θέλανε σήμερα μερικοί ερμηνευτές του Hegel, να εφαρμόζεται πάνω σε μια λεγόμενη βασική δομή, της οποίας η ουσία έγκειται ακριβώς στο να μην είναι βασική δομή, να μην είναι «υποκείμενον» [ελληνικά στο πρωτότυπο]. Όπως κατά τον Kant δεν είναι δυνατός κανένας κόσμος, κανένα «συνεστημένο» χωρίς τους υποκειμενικούς όρους της νόησης, του «συνιστώντος», κατά τον αυτόν λόγον, προσθέτει ο αναστοχασμός του Ιδεαλισμού από τον Hegel, δεν είναι δυνατό κανένα «συνιστών», ούτε κάποιοι παραγωγοί πνεύματος όροι, που θα μπορούσαν να νοηθούν ανεξάρτητα από τα πραγματικά υποκείμενα και τελικά από κάτι όχι απλά υποκειμενικό, δηλαδή από τον «κόσμο». Το σφάλμα του Hegel εντοπίζεται στην επίμονη απάντησή του σε ό,τι συνθέτει τη μοιραία κληρονομιά της παραδοσιακής Μεταφυσικής, στο πρόβλημα δηλαδή μιας έσχατης αρχής προς την οποία θα μπορούν να ανάγονται τα πάντα.

Γι' αυτό το λόγο η διαλεκτική είναι η πεμπτουσία της φιλοσοφίας του Hegel, και δεν μπορεί να συγκριθεί με κάποια μεθοδολογική ή οντολογική Αρχή που θα τη χαρακτήριζε με τον τρόπο εκείνο που η θεωρία των ιδεών προσιδιάζει στη μέση περίοδο του Πλάτωνα ή η Μοναδολογία στον Leibniz. Διαλεκτική δεν σημαίνει ούτε μιαν απλή διαδικασία του πνεύματος, με την οποία τούτο θα ξέφευγε από τη δεσμευτικότητα του αντικειμένου του —στον Hegel καταφέρνει κυριολεκτικά το αντίθετο, τη διηνεκή σύγκρουση του αντικειμένου με την ίδια την έννοιά του— ούτε μιαν κοσμοθεωρία, μέσα στο σχήμα της οποίας θα όφειλε κανείς να συμπιέσει την πραγματικότητα. Όσο λίγο η διαλεκτική είναι προσιτή σε έναν επιμέρους ορισμό, άλλο τόσο λίγο μπορεί να την έχει στη διάθεσή του κάποιος. Είναι η απτόητη προσπάθεια να συνυποταχθεί η κριτική συνείδηση της νόησης του εαυτού της με την κριτική εμπειρία των αντικειμένων.

Η επιστημολογική έννοια της επαλήθευσης είναι εγκατεστημένη σ' εκείνο το βασίλειο των χωριστών και άκαμπτων εννοιών, όπως είναι οι έννοιες θεωρία και εμπειρία, στις οποίες ο Hegel είχε κηρύξει τον πόλεμο. Εάν θελήσει όμως κανείς να αναζητήσει και την επαλήθευση του ίδιου (ενν. του Hegel), τότε θα αντιληφθεί πως ακριβώς εκείνη η θεωρία περί διαλεκτικής, που συνηθίζει να απορρίπτει την άγνοια ως το ζουρλομανδύα των εννοιών, επαληθεύτηκε στην πιο πρόσφατη ιστορική φάση, στο μέτρο του λάχιστον που για την προσπάθεια να ανταποκριθεί σε αυτό που συμβαίνει χωρίς τη δήθεν αυθαιρεσία μιας τέτοιας κατασκευής εκφέρει την εξής κρίση: ο Χίτλερ σκόπευε, σύμφωνα με την ιδεολογία του και ως λακές ισχυρότερων συμφερόντων, να εξαφανίσει τον μπολσεβικισμό, ενώ ο πόλεμός του έφερε την τεράστια σκιά του σλαβικού κόσμου πάνω από την Ευρώπη· εκείνου του σλαβικού κόσμου για τον οποίον ο Hegel είχε ήδη προφητικά πει ότι δεν είχε ακόμη εισέλθει στην ιστορία. Αυτό όμως το κατάφερε ο Hegel όχι με το ιστορικό βλέμμα κάποιου προ-

φήτη, για τον οποίο ο ίδιος δεν θα αισθανόταν τίποτε περισσότερο από περιφρόνηση, αλλά από εκείνη ακριβώς τη δημιουργική δύναμη, η οποία διαχέεται απόλυτα σ' αυτό που υπάρχει, χωρίς να παρατείται από τον εαυτό της ως νόηση, κριτική και συνείδηση της δυνατότητας.

Παρ' όλα αυτά όμως, αν και η διαλεκτική παρουσιάζει την αδυναμία αναγωγής του κόσμου σ' έναν σταθερό υποκειμενικό πόλο και ακολουθεί μεθοδικά την εναλλασσόμενη άρνηση και παραγωγή των υποκειμενικών και αντικειμενικών στιγμών, η φιλοσοφία του Hegel ως φιλοσοφία του πνεύματος έμεινε πιστή στον ιδεαλισμό. Μόνο αυτή η διδασκαλία της ταυτότητας των υποκειμένου και του αντικειμένου που εμπεριέχεται στον ιδεαλισμό —η οποία στην απλή μορφή της δίνει τα πρωτεία στο υποκείμενο— του χαρίζει εκείνη τη δύναμη του ολικού, η οποία κατορθώνει ένα αρνητικό έργο, δηλαδή τη διάλυση των επι μέρους εννοιών, το στοχασμό του άμεσου και στη συνέχεια την αναίρεση ξανά του στοχασμού. Οι πιο δραστικές διατυπώσεις σχετικά απαντώνται στην Ιστορία της φιλοσοφίας του Hegel. Κατ' αυτήν η φιλοσοφία του Fichte αποτελεί όχι μόνο την ολοκλήρωση της καντιανής, όπως πάντα βεβαίωνε ο ίδιος ο Fichte, αλλά ο Hegel φτάνει μέχρι το σημείο να πει ότι «εκτός απ' αυτήν και τη φιλοσοφία του Schelling δεν υπάρχουν άλλες φιλοσοφίες»¹. Προσπάθησε, όπως κι ο Fichte, να ξεπεράσει τον Kant σε ιδεαλισμό με τη διάλυση του μη συνειδησιακού της δοσμένης στιγμής της πραγματικότητας, [και να καταλήξει] σε μια «θέση» του άπειρου υποκειμένου απέναντι στον έντονα εύθραυστο χαρακτήρα του καντιανού συστήματος ο Hegel επαίνεσε και επαύξησε ο ίδιος τη μεγαλύτερη συνέπεια που διακρίνει τους διαδόχους του Kant. Δεν αντελήφθη όμως ότι αυτές οι ρωγμές στον Kant χαρακτηρίζουν ακριβώς εκείνες τις στιγμές της μη ταυτότητας, οι οποίες ανήκουν αναπόφευκτα, κατά την εγελιανή εκδοχή, στη φιλοσοφία της ταυτότητας.

Πολύ περισσότερο αποφθέγγεται για τον Fichte ότι: